

УДК 340.12:342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.72>

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЮРИДИЧНОГО ОБОВ'ЯЗКУ В СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Попович Т.П.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8333-3921

Попович Т.П. Структурна організація юридичного обов'язку в сучасній правовій доктрині: порівняльний аналіз.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз структури юридичного обов'язку на основі дослідження вітчизняних та зарубіжних наукових підходів. Актуальність дослідження зумовлена кардинальними трансформаціями сучасного правового простору, необхідністю переосмислення традиційних правових категорій у контексті глобалізаційних процесів та формування правової держави в Україні.

Проаналізовано доктринальні підходи провідних зарубіжних правових шкіл: австрійсько-німецької нормативістської школи (Г. Кельзен), англо-американської (Р. Дворкін, Дж. Раз), окремих представників французької цивілістичної традиції (М. Вілле, Ф. Терре) та італійської правової доктрини (Ф. Сантаро-Пассареллі). Звернено увагу і на вітчизняні здобутки, зокрема, проаналізовано праці Є. Джумурат, О. Карманюка, Л. Летнянчина, О. Чорновол та І. Юрчак.

Виявлено спільні тенденції у розумінні структури юридичного обов'язку: визнання правової необхідності як основоположного елементу, розмежування активних і пасивних форм реалізації, включення забезпечувального механізму. Водночас констатовано відсутність єдиної концептуальної позиції щодо включення відповідальності до структури обов'язку та ролі мотиваційних факторів.

На основі компаративного аналізу обґрунтовано оптимальну п'ятиелементну структуру юридичного обов'язку: необхідність вчинення певних дій, необхідність утримання від певних дій, необхідність пред'явлення вимог до інших осіб, необхідність реагування на правомірні вимоги уповноваженої сторони та необхідність нести відповідальність за порушення обов'язків.

Запропонована структурна модель враховує сучасні тенденції антропологізації права та необхідність балансу між формально-юридичними аспектами і соціально-психологічними чинниками правової поведінки. Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення теоретичних засад правознавства, оптимізації нормотворчої діяльності та підвищення ефективності правозастосовної практики у сфері реалізації конституційних обов'язків громадян.

Ключові слова: юридичний обов'язок, структура обов'язку, правова необхідність, компаративний аналіз, п'ятиелементна модель.

Popovych T.P. Structural organization of legal obligation in modern legal doctrine: comparative analysis.

The article carries out a comprehensive theoretical and legal analysis of the structure of legal obligation based on the study of domestic and foreign scientific approaches. The relevance of the study is due to the cardinal transformations of the modern legal space, the need to rethink traditional legal categories in the context of globalization processes and the formation of a legal state in Ukraine.

The conceptual approaches of the leading foreign legal schools are analyzed: the Austrian-German normative school (G. Kelsen), the Anglo-American doctrine (R. Dworkin, J. Raz), the French civilist tradition (M. Villet, F. Terre) and the Italian legal doctrine (F. Santaro-Passarelli). The domestic concepts of the structure of legal obligation are studied, presented in the works of O. Chornovol, I. Yurchak, L. Letnyanchyn, O. Karmanyuk and E. Dzhumurat.

Common trends in understanding the structure of legal obligation are identified: recognition of legal necessity as a fundamental element, distinction between active and passive forms of implementation, inclusion of a security mechanism. At the same time, the absence of a single conceptual position on the inclusion of responsibility in the structure of obligation and the role of motivational factors is stated.

Based on a comparative analysis, the optimal five-element structure of legal obligation is substantiated: the need to perform certain actions, the need to refrain from certain actions, the need

to make demands on other persons, the need to respond to the legitimate demands of the authorized party and the need to bear responsibility for violation of obligations.

The proposed structural model takes into account modern trends in the anthropology of law and the need for a balance between formal and legal aspects and socio-psychological factors of legal behavior. The results of the study can be used to improve the theoretical foundations of law, optimize regulatory activities and increase the efficiency of law enforcement practice in the field of implementing the constitutional duties of citizens.

Key words: legal duty, structure of duty, legal necessity, comparative analysis, five-element model.

Постановка проблеми. Дослідження структури юридичного обов'язку зумовлена кардинальними трансформаціями сучасного правового простору та необхідністю переосмислення традиційних правових категорій у контексті глобалізаційних процесів і становлення постіндустріального суспільства. Сучасна правова реальність характеризується ускладненням системи правовідносин, появою нових форм правового регулювання та зростанням ролі людського фактора в правовому регулюванні, що актуалізує потребу в глибокому теоретичному осмисленні внутрішньої будови юридичного обов'язку як основоположного елементу правової системи.

Особливої актуальності набуває дослідження структури юридичного обов'язку в умовах формування правової держави та громадянського суспільства в Україні, де питання ефективної реалізації конституційних обов'язків громадян стає ключовим для забезпечення стабільності правопорядку та демократичного розвитку. Трансформація правової системи України, її інтеграція до європейського правового простору та імплементація міжнародних стандартів прав людини вимагають переосмислення традиційних підходів до розуміння юридичного обов'язку та його структурної організації, що дозволить підвищити ефективність правового регулювання та забезпечити баланс між правами та обов'язками особи.

Актуальність теми посилюється також недостатністю комплексних досліджень структури юридичного обов'язку в українській правовій науці та відсутністю єдиного концептуального підходу до цієї проблематики. Наявність множинних, часто суперечливих підходів до визначення структурних елементів юридичного обов'язку створює теоретичну невизначеність, що негативно позначається на практиці правозастосування та ефективності правового регулювання. Це зумовлює необхідність проведення компаративного аналізу існуючих теоретичних концепцій та формування оптимальної моделі структури юридичного обов'язку, яка б відповідала сучасним вимогам правової науки та практики.

Метою статті є здійснення теоретико-правового аналізу структури юридичного обов'язку на основі дослідження вітчизняних та зарубіжних наукових підходів з метою обґрунтування оптимальної моделі структурної організації юридичного обов'язку, яка найповніше відображатиме механізм його практичної реалізації в сучасних умовах правового розвитку.

Стан опрацювання проблематики. Джерельну базу дослідження складають праці зарубіжних та вітчизняних правознавців, присвячені проблематиці юридичного обов'язку та його структурної організації. Серед зарубіжних досліджень особливе значення мають роботи представників різних правових шкіл та традицій, аналізуючи які можна окреслити відповідні підходи до розуміння юридичного обов'язку в сучасній правовій науці. Так, австрійсько-німецький теоретик права Г. Кельзен розробив нормативістську концепцію структури юридичного обов'язку, що складається з нормативного та санкціонуючого елементів. Англо-американська правова традиція, а саме репрезентована працями Р. Дворкіна та Дж. Раза, характеризує структуру досліджуваного феномену через призму обов'язкової сили права. Французька цивілістична школа, зокрема дослідники М. Вілле та Ф. Терре акцентують увагу на дихотомії активних та пасивних обов'язків. Представник італійської правової доктрини Ф. Сантаро-Пассареллі обґрунтовує суб'єктно-об'єктну модель структури юридичного обов'язку.

Вітчизняна джерельна база ґрунтується на доробку українських правознавців, в якому у тій чи іншій мірі зачіпається досліджувана проблематика. Так, праці О. Чорновол розкривають правову природу обов'язку як суспільно значущої поведінки. Дослідження І. Юрчак стосуються деталізованої чотириелементної структури обов'язку з акцентом на активних та пасивних формах. Розробки Л. Летнянчина присвячені дуалістичному підходу до структури через призму механізму реалізації. У роботах Є. Джумурата висвітлюється інтегративна концепція, що включає психологічні та мотиваційні чинники. Разом з тим, як ми зазначали у попередніх наших наукових розвідках категорія обов'язку загалом зазнала недостатнього рівня опрацювання у вітчизняній правовій науці, що зумовлює потребу у подальшому її дослідженні. Це стосується безпосередньо і питання структури правового обов'язку. Більше того, станом на сьогодні, відсутній єдиний підхід правників до розуміння структури юридичного обов'язку, внаслідок чого тривають подальші наукові пошуки у цьому напрямку.

Виклад основного матеріалу. Проблематика цінностей та ціннісних орієнтацій є однією з пріоритетних у сучасних суспільно-гуманітарних дослідженнях у зв'язку з глобалізаційними тенденціями, прагненням до універсалізації статусу людини, що сприяє формуванню нового образу людини майбутнього. Подібні напрями наукових пошуків захоплюють значною мірою й правову сферу. Необхідність дослідження юридичного обов'язку як правової цінності пов'язується передусім концептуальним зрізом розуміння сучасною правовою наукою сфери права як сфери правових цінностей, де кожне правове явище сприймається насамперед в його оцінці особою та суспільством у цілому. Вказане підтверджується наявними науковими розвідками проблем юридичних обов'язків та правових цінностей. Що стосується юридичного обов'язку, то звернення дослідників до даної проблематики можливо пояснити досить довгим «забуттям» цього правового феномена та намаганням по-новому поглянути на його значимість для людини [1, с. 43; 2].

Відзначимо, поняття обов'язку в правовій науці отримувало різноманітні тлумачення та вивчалось через призму історичного, соціального та філософського підходів. Враховуючи специфіку досліджуваної проблематики, акцентуємо увагу саме на правовій сутності обов'язків, розглядаючи обов'язок як правову необхідність, що є основоположним для розуміння структури обов'язку. Сутність конкретного правового обов'язку, за твердженням О. Чорновол, полягає у необхідній суспільно значущій поведінці, визначеній законодавцем та гарантованій системою державного примусу. Саме ця характеристика є визначальною відмінністю правового обов'язку від обов'язків соціального чи морального характеру [3, с. 51].

Основними характеристиками правового обов'язку, на наш погляд, виступають: визначення меж необхідної поведінки особи; обов'язкове нормативне закріплення на конституційному та законодавчому рівнях із забезпеченням чіткості та однозначності формулювань; гарантування належного виконання через функціонування системи державного примусу; встановлення заходів відповідальності у формі відповідних санкцій за порушення або ухилення від виконання [1, с. 43].

В той же час, дослідження внутрішньої структури обов'язку через аналіз його складових елементів дозволяє з'ясувати механізм практичної реалізації правових обов'язків у процесі участі суб'єктів права в різноманітних правовідносинах. Таким чином, головне призначення структури правового обов'язку полягає у розкритті способу його втілення, оскільки виключно теоретичне розкриття сутності обов'язку позбавляється практичної цінності за відсутності його реального застосування. При цьому, у межах нашого дослідження поняття «структура» необхідно тлумачити як організацію механізму втілення правового обов'язку, що становить цілісність взаємопов'язаних стабільних компонентів, які функціонують у взаємодії один з одним.

Як ми вже вище зауважували, станом на сьогодні у правовій науці мають місце декілька різних підходів до визначення структури правового обов'язку. Вважаємо за доцільне дослідити окремі з них та на їх основі сформулювати власне бачення внутрішньої будови обов'язку.

Насамперед відзначимо, що у зарубіжній правовій літературі структура юридичного обов'язку традиційно розглядається через призму його функціонального призначення. Так, німецький правознавець Г. Кельзен у своїй роботі «Pure Theory of Law» наголошував, що юридичний обов'язок є нормативною структурою, яка визначає необхідну поведінку суб'єкта через систему правових приписів. На думку вченого, структура обов'язку складається з нормативного елементу (правила поведінки) та санкціонуючого елементу (наслідки порушення) [5].

Американський теоретик права Р. Дворкін у праці «Taking Rights Seriously» розвивав концепцію структури юридичного обов'язку, виділяючи три основних компоненти: нормативний базис (правове підґрунтя обов'язку), поведінковий елемент (дія або бездіяльність) та забезпечувальний механізм (система гарантій виконання). Такий підхід дозволяє комплексно розглянути внутрішню організацію юридичного обов'язку та його взаємозв'язок із системою суб'єктивних прав [6].

Представник англо-американської правої традиції Дж. Різ («The Authority of Law») пропонує розглядати структуру юридичного обов'язку через призму його обов'язкової сили (binding force). За цією концепцією, структура включає: а) нормативне джерело (source of normativity), б) зміст обов'язку (content of duty), в) адресат обов'язку (duty-bearer), г) бенефіціар обов'язку (duty-holder), д) санкціонуючий елемент (enforcement mechanism) [7].

Французька правова школа, до прикладу М. Білле у праці «Principes de droit civil français» традиційно виділяє в структурі юридичного обов'язку два основних елементи: активний (obligation de faire) та пасивний (obligation de ne pas faire) [8]. Однак сучасні французькі правознавці, зокрема Ф. Терре, у роботі «Introduction générale au droit» доповнює цю структуру третім елементом – елементом відповідальності (élément de responsabilité) [9].

Італійська цивілістична школа, зокрема Ф. Сантапо-Пассареллі («Istituzioni di diritto civile») розглядає структуру юридичного обов'язку як триєдність: суб'єкт обов'язку (soggetto passivo),

об'єкт обов'язку (*oggetto*) та зміст обов'язку (*contenuto*). Такий підхід акцентує увагу на персоналізації обов'язку та його предметній визначеності [10].

Що ж до вітчизняних вчених, відзначимо, що фундаментальною ознакою юридичного обов'язку більшість науковців визнає необхідність певної суспільно корисної поведінки, що становить основу для формування різних структурних моделей.

Концепція правової необхідності як основи структури. Традиційний підхід до структури юридичного обов'язку ґрунтується на категорії правової необхідності як наскрізному елементі всіх структурних компонентів. Відповідно до цього підходу виділяються наступні елементи: необхідність здійснювати певні дії або утримуватися від них; необхідність реагувати на законні вимоги правоздатної особи; необхідність нести юридичну відповідальність за невиконання встановлених вимог; необхідність не перешкоджати контрагенту користуватися благом, на яке він має право.

При цьому, перший елемент структури відображає дихотомію активних та пасивних обов'язків. Реалізація пасивних обов'язків (додержання Конституції і законів, неспричинення шкоди природі, шанування державних символів) характеризується постійним, безперервним характером та здійснюється через утримання від заборонених дій. Активні обов'язки (захист Вітчизни, сплата податків) передбачають цілеспрямовану, свідому, юридично значущу поведінку, що характеризується меншою тривалістю у часі порівняно з пасивними обов'язками.

Включення відповідальності до структури правового обов'язку є дискусійним питанням. Проте відповідальність, не будучи ключовою ознакою юридичного обов'язку, становить важливий елемент процесу його реалізації, оскільки впливає на рівень виконання правових обов'язків та дозволяє відмежовувати правові обов'язки від інших соціальних обов'язків.

Структурна модель. Вчена І. Юрчак пропонує деталізовану структуру обов'язку, що включає: необхідність здійснити певні дії; необхідність утриматися від здійснення певних дій; необхідність вимагати здійснення чи нездійснення певних дій з боку інших осіб; необхідність відповідати за невиконання приписаних дій [2, с. 58]. Дана концепція, як нам вбачається, підкреслює самотійність активних та пасивних обов'язків як окремих структурних елементів. При цьому, важливим аспектом є виділення права вимоги як складової структури обов'язку, що відображає кореляційний зв'язок між обов'язком однієї особи та правом іншої. Цей елемент доцільно доповнити необхідністю зобов'язаного суб'єкта реагувати на законні вимоги правомочної сторони.

Дуалістичний підхід до структури правового обов'язку. Так, Л. Летнянчин розглядає структуру правового обов'язку через призму механізму його реалізації у двох аспектах. За його твердженнями, вузький підхід передбачає: правову основу (нормативне закріплення обов'язку) та інституційний механізм (державні інститути, що забезпечують реалізацію). Широкий підхід включає: систему гарантій; процес практичного здійснення обов'язків; умови і фактори, що впливають на їх здійснення [12, с. 158].

При цьому система гарантій розуміється як сукупність правових засобів, що забезпечують практичне здійснення обов'язків. З огляду на форми реалізації (дотримання та виконання), пропонується поділ гарантій на гарантії виконання та гарантії дотримання [12, с. 175]. Умови та фактори впливу охоплюють соціально-психологічні та соціологічні чинники: правову свідомість, правову культуру, соціальне середовище, ціннісні орієнтації тощо.

Суб'єктно-об'єктна модель. Дослідник О. Карманюк пропонує структуру юридичного обов'язку, що складається з: суб'єкта обов'язку; об'єкта обов'язку; форм реалізації [11, с. 77]. За твердженням вченого, суб'єктом виступає правозобов'язана особа – той, до кого звернене веління норм права. Об'єктом є Конституція та чинне законодавство, що закріплюють права, свободи, честь, гідність особи. Реалізація відбувається через правомірну поведінку у формі виконання активних дій або утримання від протиправних дій.

Водночас, вважаємо, незважаючи на чіткість розуміння процесу реалізації правового обов'язку, даний підхід приділяє недостатню увагу власне процесу реалізації, акцентуючи переважно на суб'єкті та правовій основі виконання обов'язків.

Інтегративна концепція. Дослідниця Є. Джумурат до структури юридичного обов'язку включає: правомірний інтерес; повинність; відповідальність [14, с. 33]. Тобто, на думку вченої, правомірний інтерес слугує передумовою реалізації правового обов'язку та детермінує його як внутрішню особистісну активну позицію; повинність ототожнюється з правовою необхідністю, обумовленою публічним інтересом держави та суспільства; відповідальність тлумачиться як настання несприятливих наслідків у випадку невиконання або неналежного виконання обов'язків. Окремо авторка виділяє публічну необхідність, що обумовлює загальнообов'язковість юридичного обов'язку та наповнює його суспільно значимим змістом [14, с. 34].

Отже, аналіз підходів вітчизняних правознавців до структури юридичного обов'язку дозволяє констатувати відсутність єдиної концептуальної позиції в українській правовій науці з досліджу-

ваної проблематики. Кожен з розглянутих підходів відображає певні аспекти структурної організації юридичного обов'язку, проте жодна з них не претендує на вичерпність. Так, зокрема, традиційний підхід «правової необхідності», незважаючи на його усталеності, зосереджується переважно на функціональних аспектах обов'язку, залишаючи поза увагою його внутрішню динаміку та механізми формування. Структурна модель деталізує активні та пасивні обов'язки, однак недостатньо розкриває взаємозв'язки між структурними елементами. Дуалістичний підхід є найбільш комплексним, оскільки охоплює як нормативно-інституційні, так і соціально-психологічні аспекти реалізації обов'язків, проте піддається критиці за надмірну складність практичного застосування. Суб'єктно-об'єктна модель характеризується чіткістю та логічністю побудови, але обмежується формально-юридичними аспектами, не враховуючи мотиваційні чинники поведінки суб'єктів права. Інтегративна концепція, на наше переконання, є найбільш інноваційною, оскільки включає психологічний компонент (правомірний інтерес) до структури обов'язку, що відображає сучасні тенденції антропологізації права. Спільною рисою всіх розглянутих підходів є визнання правової необхідності як основи юридичного обов'язку та розмежування активних і пасивних форм його реалізації. Водночас, дискусійним залишається питання про включення відповідальності до структури обов'язку, роль мотиваційних факторів та співвідношення об'єктивних і суб'єктивних елементів.

Отже, об'єднуючою характеристикою розглянутих підходів є те, що структура правового обов'язку розкриває механізм його практичного втілення через категорію правової необхідності та реалізується у двох основних формах: дотримання (пасивна поведінка) та виконання (активна поведінка). На основі досліджених нами позицій щодо внутрішньої організації правового обов'язку, вважаємо обґрунтованим підтримати підхід більшості дослідників та визначити структуру обов'язку через такі елементи: необхідність вчинення певних дій; необхідність утримання від вчинення певних дій; необхідність пред'явлення вимог щодо здійснення чи нездійснення певних дій іншими особами; необхідність зобов'язаної особи адекватно реагувати на правомірні вимоги уповноваженої сторони; необхідність нести відповідальність за порушення або неналежне виконання правових обов'язків.

Враховуючи, що структура правового обов'язку має демонструвати алгоритм його практичної реалізації, визначення зазначених елементів видається найбільш раціональним. Стосовно дискусійного питання щодо місця відповідальності в структурі правового обов'язку, слід зауважити, що вона, безперечно, є важливим забезпечувальним механізмом реалізації обов'язку. Забезпечувальна роль санкцій за порушення або неналежне виконання правових обов'язків проявляється у їх попереджувальному впливі на правосвідомість зобов'язаного суб'єкта, мотивуючи його до правомірної поведінки.

Висновки. Дослідження структури юридичного обов'язку в сучасній правовій науці свідчить про наявність різноманітних підходів як у зарубіжній, так і у вітчизняній правовій доктрині. Компаративний аналіз показує, що зарубіжні школи права (німецька, англо-американська, французька, італійська) демонструють певну уніфікованість у розумінні основних структурних елементів юридичного обов'язку, виділяючи нормативний базис, поведінковий компонент та забезпечувальний механізм. Вітчизняна правова наука характеризується більшою варіативністю підходів – від традиційного підходу «правової необхідності» до інноваційних інтегративних моделей, що включають психологічні та мотиваційні чинники.

Відтак, спільною тенденцією всіх досліджених підходів, як уже було зазначено вище, є визнання правової необхідності як основоположного елементу структури юридичного обов'язку та розмежування активних і пасивних форм його реалізації. Аналіз показує, що найбільш перспективними є комплексні підходи, які поєднують формально-юридичні аспекти з соціально-психологічними та інституційними чинниками, що відображає сучасні антропоцентричні тенденції у праві та необхідність врахування людського виміру в правовому регулюванні.

На основі проведеного дослідження обґрунтовано п'ятиелементну структуру юридичного обов'язку, що включає: необхідність вчинення певних дій, необхідність утримання від певних дій, необхідність пред'явлення вимог до інших осіб, необхідність реагування на правомірні вимоги уповноваженої сторони та необхідність нести відповідальність за порушення обов'язків. Така структура найповніше відображає механізм практичної реалізації юридичного обов'язку та може слугувати теоретичною основою для подальших досліджень, а також для вдосконалення правового регулювання та правозастосовної практики у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Попович Т.П. Юридичний обов'язок як правова цінність. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 43–47.

2. Попович Т.П. До питання структури правового обов'язку. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 83. Ч. 3. 2024. С. 429–434.
3. Юрчак І.Р. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір. *Дисертація*. 2016 р., 185 с.
4. Черновол О.П. Юридичні обов'язки людини і громадянина: теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації. *Дисертація*. 2019 р., 195 с.
5. Kelsen H. Pure Theory of Law; transl. by M. Knight. Berkeley. 1967. P. 123–145.
6. Dworkin R. Taking Rights Seriously. Cambridge, Mass. 1977. P. 188–192.
7. Raz J. The Authority of Law: Essays on Law and Morality. 1979. P. 233–249.
8. Villé M. Principes de droit civil français. 3e éd. Paris : Dalloz. 2019. P. 267–289.
9. Terré F. Introduction générale au droit. 10e éd. Paris : Dalloz. 2015. P. 445–467.
10. Santaro-Passarelli F. Istituzioni di diritto civile. Napoli : Jovene. 2020. P. 156–178.
11. Карманюк О.П. Генеза поняття та ролі юридичних обов'язків у суспільному розвитку. *Держава і право*. 2012, вип. № 5. с. 74–79.
12. Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики. *Монографія*. 2006 р. 256 с.
13. Філософський енциклопедичний словник. В.І. Шинкарук та ін. 2002 р., 751 с.
14. Джумурат Є.І. Забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина у сфері місцевого самоврядування в Україні. *Дисертація*. 2011 р., 200 с.